

انواع بانک‌های بدون ربا

حجت‌الاسلام سیدعباس موسویان

عضو هیات علمی و رئیس پژوهشکده نظام‌های اسلامی

پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی

مقدمه

گذشت بیست سال از تصویب و اجرای قانون عملیات بانکداری بدون ربا فرصت مناسبی برای ارزیابی نظام جدید بانکی است، بررسی ابعاد نظری و کارکردی نظام جدید نشان می‌دهد خلأها و اشکالات زیادی وجود دارد که می‌توان با اصلاح و تکمیل، آن گام‌های مؤثری در کارآمد کردن نظام برداشت. یکی از اشکالات محوری که زمینه‌ساز مشکلات اجرایی شده، تفکر جایگزینی یک به یک بانکداری بدون ربا با بانکداری ربوی است. اندیشمندان اسلامی درصدد بودند که الگوی واحدی پیدا کرده جایگزین الگوی بانکداری ربوی کنند و از این نکته اساسی غفلت کرده‌اند که اسلام با تحریم قرض ربوی انواع معاملات را تایید کرده که در قالب واحدی نمی‌گنجد و هر یک مقتضای خود را دارد، کما اینکه در طراحی الگوی جایگزین به تنوع نیازها، انگیزه‌ها و روحیات سپرده‌گذاران و متقاضیان تسهیلات بانکی توجه نشده است و همه این مطالب باعث شده بانک‌های بزرگ داشته باشد. در قسمتی از آن، فعالیت‌های غیرانتفاعی در قالب قرارداد قرض‌الحسنه صورت می‌پذیرد. در بخش دیگر همانند مؤسسات بخت‌آزمایی، تبلیغات وسیع برای جوایز دارند، در بخش سوم

همانند بازار کالاها و خدمات معاملات بیع نسبه، سلف، اجاره و جعاله دارند و در بخش چهارم همانند بازار سرمایه اقدام به سرمایه‌گذاری مستقیم، مشارکت حقوقی (خرید و فروش سهام) و مشارکت مدنی می‌کنند و در گوشه‌ای دیگر همانند صرافان، اقدام به تنزیل سفته و برات می‌کنند و جالب اینکه با این تنوع فعالیت‌ها نمی‌توانند همه نیازها را به صورت واقعی پاسخ دهند. در نتیجه، بخشی از معاملات صوری و ساختگی می‌شود.

در این مقاله سعی می‌شود با ارائه مقدماتی مانند ماهیت بانکداری متعارف، ماهیت و مقتضای عقود اسلامی و تنوع نیازها، انگیزه‌ها و روحیات مشتریان بانک، گونه‌هایی از بانک‌های بدون ربا ارائه شود که در عین استقلال کارکردی و عملی، در مجموع مکمل هم بوده نظام بانکی منسجمی را تشکیل دهند.

ماهیت بانکداری متعارف (ربوی)

در بانکداری متعارف چه در مقام تجهیز منابع و چه در اعطای تسهیلات از رابطه حقوقی قرض استفاده می‌شود. بانک‌های تجاری و تخصصی با افتتاح انواع سپرده‌های جاری، پس‌انداز و مدت‌دار وجوه مازاد بر نیاز اشخاص حقیقی و حقوقی را جذب می‌کنند و متعهد می‌شوند. سپس بانک‌ها با رعایت ذخایر قانونی و احتیاطی منابع حاصل از سپرده‌ها را به عنوان وام و اعتبار در اختیار بنگاه‌های اقتصادی و خانوارها قرار می‌دهند و در سررسید یا سررسیدهای معین، اصل و فرع (بهره) آنها را باز پس می‌گیرند. مطابق قوانین بانکی، کشورهایی که نظام بانکداری متعارف در آنها حاکم است، سپرده‌گذار با تحویل وجوه به بانک، مالکیت خود را از آنها قطع کرده و آنها را به مالکیت بانک در می‌آورد و رابطه او با بانک رابطه بستانکار و بدهکار است و در مقابل بانک باز پرداخت مبلغ سپرده را مطابق مقررات متعهد می‌شود.^۱

^۱ بانکداری اسلامی، سیدعباس موسویان، پژوهشکده پولی و بانکی، ۱۳۸۰، چاپ دوم، ص ۵۳ و ۵۴.

نتیجه اینکه در بانکداری متعارف سپرده‌گذاران هیچ مسئولیتی در قبال فعالیت‌های بانک ندارند و نتایج عملیات بانکی سود باشد یا ضرر، فرقی برای آنان ندارد، چرا که بانک متعهد است در هر وضعیتی اصل سپرده و بهره آن را در موعد مقرر به سپرده‌گذار بپردازد. این رابطه حقوقی در فقه اسلامی^۱ و قانون مدنی^۲ به عنوان قرض شناخته می‌شود.

در بخش اعطای تسهیلات نیز وقتی بانک منابع خود را به عنوان وام و اعتبار در اختیار متقاضی قرار می‌دهد رابطه مالکیتی خود را از آنها قطع کرده به مالکیت متقاضی در می‌آورد و او متعهد می‌شود در سررسید یا سررسیدهای معین اصل مبلغ و بهره آن را به بانک برگرداند. و این رابطه حقوقی هم در قوانین کشورهای مختلف که براساس بانکداری متعارف عمل می‌کنند و هم در فقه و حقوق اسلامی به عنوان قرض شناخته می‌شود.^۳

در یک تحلیل ساختاری می‌توان گفت، در بانکداری متعارف سه گروه سپرده‌گذاران، بانک و متقاضیان تسهیلات، از نظر اقتصادی و حقوقی کاملاً مستقل از هم می‌باشند، بانک‌ها، اعم از بانک‌های عمومی و یا تخصصی صرفاً به عنوان واسطه وجوه عمل می‌کنند. از یک طرف وجوه مازاد بر نیاز اشخاص حقیقی و حقوقی را به عنوان قرض (سپرده بانکی) می‌گیرند و از طرف دیگر همان وجود را به عنوان قرض (وام اعتبار) به بنگاه‌ها و خانوارها می‌پردازند.

۱ تحریر الوسیله، امام خمینی، القول فی القرض، جلد ۱، ص ۵۹۹.

۲ حقوق مدنی، دکتر حسن امامی، جلد ۲، ص ۱۹۳.

۳ بانکداری اسلامی، همان، ص، ص ۵۸-۶۰.

ویژگی‌های بانکداری متعارف

تجربه بانکداری متعارف و ماهیت خاص آن ویژگی‌هایی را برای بانکداری متعارف به وجود آورده است.

۱. جدایی از اقتصاد حقیقی، در تاریخ بانکداری به بانک‌هایی برخورد می‌کنیم که طبق اهداف برنامه‌ریزی شده و یا در شرایط خاص وارد بازار حقیقی اقتصاد شده در خرید و فروش‌های بازار کالاها و سرمایه نقش ایفا می‌کردند و یا از طریق خرید سهام اقدام به سرمایه‌گذاری می‌نمودند، لکن، طولی نکشید که این گروه از بانک‌ها یا تعطیل شدند و یا تغییر رویه داده و به واسطه‌گری وجوه بسنده کردند و به تدریج عدم ورود بانک‌ها در فعالیت‌های واقعی اقتصاد به صورت قانون درآمد. در قانون پولی و بانکی ایران قبل از انقلاب نیز مصوب ۱۸ تیرماه ۱۳۵۱) بانک‌های تجاری از سرمایه‌گذاری، خرید و فروش کالا و خرید اموال غیرمنقول منع شده بودند.^۱

۲. اختصاص به مشتریان متعارف و ریسک‌گریز، همزمان با فاصله گرفتن بانکداری متعارف از اقتصاد حقیقی و گرایش تخصصی به واسطه‌گری وجوه به تدریج، نرخ‌های بهره ثابت و از قبل تعیین شده در معاملات بانکی چه در طرف تجهیز منابع و چه در طرف تخصیص منابع حکمیت یافت و این امر باعث شد در طرف سپرده‌ها، آن گروه از صاحبان پس‌انداز را که روحیات ریسک‌پذیری دارند و حاضرند به خاطر نرخ‌های بالاتر سود، درجاتی از ریسک را بپذیرند، از دست بدهند کما اینکه در طرف متقاضیان تسهیلات آن دسته از بنگاه‌ها را که دنبال مؤسسات مالی بودند و می‌خواستند که علاوه بر تامین منابع مالی در ریسک سرمایه‌گذاری هم شریک شوند، از دست دادند، و نتیجه این شد که این دو گروه از صاحبان پس‌انداز و متقاضیان تسهیلات به بازار دیگری به نام بازار سهام و سرمایه روی آورند و این زمینه شد تا در کنار بانک‌ها، شرکت‌های

۱. مجموعه قوانین پولی و بانکی. منوچهر ضیائی. مؤسسه تحقیقات پولی و بانکی. ۱۳۷۲. ج ۲، ص ۷۵۱.

سرمایه‌گذاری، بازار سهام و ... شکل گیرد و بانک‌ها به گروه‌های خاصی از مشتریان اختصاص یابد. و فعالیت‌های بانکی به صورت شفاف از بازارهای سرمایه و مشتریان بانک‌ها از مشتریان بازار سرمایه جدا شوند.

حکمت و محدودۀ تحریم ربا در اسلام

اقتصاد عربستان به ویژه مکه در صدر اسلام اقتصاد متکی به تجارت بود، تجار عرب کالاهای غیرایرانی و هندی را از بنادر یمن خریداری کرده در بنادر شام به رومیان می‌فروختند و برعکس، کالاهای آنان را از بنادر شام تهیه کرده در یمن به ایرانیان و هندیان می‌فروختند و در هر سال دو سفر مهم تجاری داشتند که در قرآن از آنها یاد شده است.^۱

یکی از راه‌های اصلی تامین سرمایه تجاری، قرض ربوی بود، ثروتمندان عرب علاوه بر نیازمندان که جهت تامین مایحتاج زندگی وام می‌گرفتند، به بازرگانانی هم که سرمایه کافی در اختیار نداشتند، قرض ربوی می‌دادند. این افراد به طمع این که از راه بازرگانی می‌توانند به سودی بیشتر از بهره پول دسترسی پیدا کنند، وام می‌گرفتند.^۲

گسترده‌گی عملیات ربا و عادت مردم به آن روش به حدی بود که وقتی آیات تحریم ربا نازل شد برخی از مسلمانان نمی‌خواستند از آن دست بردارند تا اینکه آیه شدیدالحنی نازل شد و ادامه‌دهندگان ربا را به جنگ با خدا و رسول خدا فراخواند.^۳

از مطالعه احادیثی که ناظر به فلسفه و حکمت تحریم ربا است این جمع‌بندی کلی را می‌توان استفاده کرد که اسلام در بخش نیازمندان، با تحریم ربا درصدد

۱. سوره قریش (۱۰۶): ۱ و ۲ و «لِإِيَّافِ قُرَيْشٍ * إِيَّافَهُمْ رِحْلَةَ الشِّتَاءِ وَالصَّيْفِ».

۲ ربا، بخش فرهنگی جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ۱۳۸۱، ص ۷۹.

۳ تفسیرالمیزان، علامه طباطبایی، ج ۲، ص ۴۲۲.

گسترش صدقات و قرض‌الحسنه و در بخش فعالیت‌های سودآور در صدد واقعی کردن فعالیت‌ها و سودها از طریق معاملات و تجارات حقیقی است.

هشام بن حکم از امام صادق (ع) درباره علت تحریم ربا پرسید. امام فرمود: «اگر ربا حلال بود، مردم تجارات و معاملات را که به آن احتیاج دارند، ترک می‌کردند. پس خداوند ربا را حرام کرد تا مردم از حرام به سوی حلال و از ربا به سوی تجارت و داد و ستد روی آورند.»^۱

محمدبن سنان نیز از امام رضا (ع) نقل می‌کند: «... علت تحریم ربا، از بین رفتن کارهای نیک، نابودی اموال و گرایش مردم به سودجویی و رهاکردن قرض است و حال آنکه قرض از کارهای نیک است.»^۲

در برخی آیات قرآن نیز اشاره به این حکمت‌ها شده است.

«خدا بیع و تجارت را حلال و ربا را حرام کرد.»^۳

«خداوند، ربا را نابود می‌کند و صدقات را افزایش می‌دهد.»^۴

بنابراین، هدف اسلام از تحریم ربا، نادیده گرفتن سود سرمایه و کسب درآمد از طریق بکارگیری سرمایه نقدی نیست و لذا، معاملات سودآوری چون بیع، اجاره، مضاربه، شرکت، مزارعه، مساقات را که همه یا بخشی از سود از آن سرمایه است را می‌پذیرد. بلکه هدف حذف روش خاصی از سود سرمایه به نام رباست که در آن سود از یک فعالیت واقعی نشأت نمی‌گیرد بلکه ناشی از صرف قرارداد قرض است. به این معنا که در قرض ربوی، قرض‌دهنده بدون اینکه در یک سرمایه‌گذاری حقیقی مشارکت کند و بدون اینکه در یک تجارت واقعی داخل شود، تنها از طریق یک قرارداد پولی (دادن پول و گرفتن آن پول همراه با زیاده) سود بدست می‌آورد و در حقیقت با این کار بخشی از سود

۱ وسایل الشیعه، شیخ حرعاملی، ج ۱۲، ص ۴۳۰، باب ۴، از ابواب الربا، حدیث ۲.

۲ وسایل الشیعه، همان، ج ۱۲، ص ۴۲۵، باب ۱، حدیث ۱۱.

۳ سوره بقره (۲): ۲۷۵.

۴ سوره بقره (۲): ۲۷۶.

اقتصاد واقعی را که حاصل زحمات شرکت‌کنندگان بخش واقعی اقتصاد است را به خود اختصاص می‌دهد و این ظلم است که به خاطر آن ربا حرام گردیده است.^۱

پس اسلام با تحریم ربا، این پیام را به همگان اعلام می‌دارد که تنها راه کسب سود از طریق سرمایه، وارد شدن در اقتصاد واقعی و از طریق معاملات حقیقی است.

اسلام و قراردادهای مالی

از آن روزی که انسان احساس نیاز به زندگی اجتماعی و علاقه‌مند داشتن روابط با هم‌نوع خود گردید، به تناسب نیاز و شرایط اجتماعی، قراردادها و پیمان‌هایی ابداع کرد، این قراردادها گرچه در ابتدای پیدایش ساده و کم بودند اما با مرور زمان توسعه کمی و کیفی پیدا کردند و هر چه زمان بیشتر می‌رود بر تنوع و تکامل آنها افزوده می‌شود، از آنجا که دین اسلام اختصاص به عصر و زمان خاصی ندارد، بدون اصرار بر قرارداد خاصی اهداف خود را در بخش معاملات طی چند مرحله عملی ساخت.

۱. وجوب احترام به عهد و پیمان‌ها

«یا ایها الذین امنوا اوفوا بالعقود»^۱ ای کسانی که ایمان آورده‌اید به پیمان‌ها و قراردادها وفا کنید.»

با توجه به اینکه واژه «العقود» در آیه شریفه جمع ال‌دار است و جمله نیز اطلاق دارد، آیه دلیل بر وجوب وفا به تمام پیمان‌هایی است که میان افراد انسان با یکدیگر، و یا افراد انسان با خدا بسته می‌شود، و یک مفهوم کاملاً وسیع

۱. سوره بقره (۲): ۲۷۹

۱. سوره مائده (۶): ۱

دارد که بر تمام جنبه‌های زندگی انسان اعم از عقیده و عمل ناظر است.^۲ بنابراین، مسلمانان مطابق این آیه شریفه موظف شدند به تمام عهد و پیمان‌هایی که بین خود می‌بندند ملتزم باشند به طوری که در روایتی پیامبر اکرم (ص) می‌فرماید:

«لادین لمن لا عهدله،^۳ آن کس که به پیمان خود وفادار نیست دین ندارد.»

۲. عقلایی و اختیاری بودن قراردادها

ای کسانی که ایمان آورده‌اید اموال یکدیگر را به باطل نخورید؛ مگر اینکه تجارتی باشد که با رضایت شما انجام گیرد.»^۴

این آیه زیربنای قوانین اسلامی در مسایل مربوط به معاملات و مبادلات مالی را تشکیل می‌دهد، و به همین دلیل فقیهان اسلام در تمام ابواب معاملات به آن استدلال می‌کنند، قسمت نخست آیه خطاب به افراد با ایمان می‌گوید: «اموال یکدیگر را از طریق نابجا و غلط و باطل نخورید» یعنی آیه هرگونه تصرف در مال دیگری بدون وجود قرارداد عقلایی را ممنوع شناخته، همه را تحت عنوان «باطل» که مفهوم وسیعی دارد قرار داده است. و قسمت دوم آیه. قانون کلی دیگری را به صورت جمله استثنایی بیان می‌کند: «مگر اینکه تصرف شما در اموال دیگران از طریق پیمان تجاری باشد که از رضایت و اختیار دو طرف سرچشمه بگیرد.»

بنابراین، تمام مبادلات مالی و انواع تجارت‌ها که در میان مردم رایج است چنانچه از روی رضایت طرفین صورت گیرد و جنبه معقول و منطقی داشته باشد، از نظر اسلام مجاز است.^۱

۲. تفسیر نمونه، ناصر مکارم شیرازی و همکاران، ج ۴، ص ۲۴۴.

۳. بحارالانوار، علامه مجلسی، ج ۱۶، ص ۱۴۴.

۴. سوره نساء (۴)، ۲۹.

۱. تفسیر نمونه، همان، ج ۳، ص ۳۵۵ تا ۳۵۶.

۳. تعیین ضوابط کلی

از آنجا که انسان علاوه بر بعد عقلانی، ابعاد عاطفی، احساسی و کشش‌های نفسانی نیز دارد گاه در اعمال و رفتار از مسیر عقل و عقلانیت فاصله گرفته دچار اختلاف و تشتت می‌گردد، در این موارد خداوند از باب رحمت و شفقت، انسان‌ها را به سوی آنچه صلاح و رستگاری است هدایت می‌کند.

«ما قرآن را بر تو نازل نکردیم مگر برای اینکه آنچه در آن اختلاف دارند برای آنها روشن کنی و [این قرآن] مایه هدایت و رحمت است برای قومی که ایمان می‌آورند.»^۱

دین اسلام با همین فلسفه ضوابطی را برای حفظ مصالح کلی انسان‌ها و عقلایی کردن روابط مالی تشریح و برای مسلمانان ابلاغ کرده است که مهمترین آن‌ها عبارتند از: ^۲ اهلیت طرفین معامله؛ خالی بودن معاملات از ضرر؛ خالی بودن معاملات از غرر؛ و خالی بودن معاملات از ربا.

در یک جمع‌بندی کلی می‌توان گفت: در هر عصر زمانی، هر قراردادی که براساس یکی از نیازهای واقعی شکل گیرد در صورتی که از دید مردم، عقلایی و اختیاری باشد و ضوابط کلی شرعی را رعایت کند مورد تایید اسلام خواهد بود.

انواع معاهدات مالی

معاهدات مالی را می‌توان از ابعاد مختلف تقسیم کرد، در این قسمت با توجه به هدف مقاله، معاهدات مالی را ابتدا به دو گروه انتفاعی و غیر انتفاعی تقسیم کرده سپس با تقسیم معاهدات انتفاعی به دو گروه مبادله‌ای و مشارکتی از هر گروه به توضیح فشرده معاهدات مورد نیاز در عملیات بانکی می‌پردازیم.

۲. سوره نحل (۱۶): ۶۴.

۳. برای توضیح و استدلال هر یک از ضوابط به کتاب‌های استدلالی فقهی مراجعه شود.

۱. معاهدات غیر انتفاعی

دین اسلام انواعی از معاهدات مالی غیرانتفاعی را تایید و در مواردی به آنها سفارش کرده، پاداش دنیوی و اخروی برای آنها در نظر گرفته است، معاهداتی چون صدقه، هبه، عاریه، ودیعه، وقف و قرض بدون بهره از این گروه به حساب می‌آیند. از این گروه، تنها عقد قرض است که می‌تواند در معاملات بانکی مطرح باشد.

قرارداد قرض در دین اسلام از معاهدات غیر انتفاعی است و هر نوع اشتراط زیاده، ربا و ممنوع است.

در روایات معتبری از امام صادق (ع) می‌خوانیم: «ربای حرام عبارت است از اینکه فردی به دیگری قرض دهد و شرط کند که بیشتر از آنچه گرفته برگرداند. این همان ربای حرام است.»^۱

نکته قابل توجه این است که گاه به خطا هر نوع قرض بدون بهره‌ای قرض الحسنه قلمداد می‌شود.^۲ در حالی که مطابق روایات اسلامی قرض الحسنه که ثواب خیلی بزرگی دارد نوع خاصی از قرض بدون بهره است که به قصد خیرخواهی و برای حمایت از نیازمندان است^۳ و شامل همه سپرده‌های جاری و قرض‌های رایج بین مردم نمی‌شود، گرچه آنها نیز در صورت عدم وجود بهره، حلال و گاهی از باب کمک به مؤمن ثواب دارد.

۲. معاهدات انتفاعی

مقصود از معاهدات انتفاعی آن گروه از قراردادهای مالی است که انسان‌ها برای به‌دست آوردن مال و ثروت به کار می‌گیرند و خود به دو گروه عمده معاهدات مبادله‌ای و معاهدات مشارکتی تقسیم می‌شود.

۱. وسایل الشیعه، ج ۱۲، ص ۴۵۴، حدیث ۱.

۲. در قانون بانکداری بدون ربا ایران هر نوع قرض بدون بهره حتی حساب جاری نیز قرض الحسنه نامیده شده است.

۳. امام صادق (ع) در روایتی می‌فرماید: «بر در بهشت نگاهشده شده است، ثواب قرض ۱۸ برابر و ثواب صدقه ۱۰ برابر است، زیرا قرض تنها به نیازمند می‌رسد، ولی صدقه گاهی به غیر محتاج داده می‌شود.» جامع احادیث الشیعه، ج ۱۸، ص ۲۸۶.

۲-۱- معاهدات مبادله‌ای

معاهدات مالی مبادله‌ای به آن نوع قراردادهای مالی گفته می‌شود که در آنها اموال و منافعی در مقابل پول یا مال دیگری مبادله می‌شود. این معاهدات تنوع زیادی دارد، لکن تعداد معینی چون فروش اقساطی، فروش سلف، فروش دین (تنزیل)، اجاره به شرط تملیک و جعاله قابلیت اجرا در سیستم بانکی را دارد. این گروه از معاملات ویژگی‌هایی دارد که در سیستم بانکی از سایر عقود متمایز می‌گردد.

ویژگی‌های معاهدات مبادله‌ای

۱. مقطعی بودن معاهدات: معاهدات مبادله‌ای بعد از پایان قرارداد به پایان می‌رسد و طرفین قرارداد مسئولیتی نسبت به فعالیت‌های اقتصادی و معاملات همدیگر ندارند. به طور مثال، در قرارداد فروش اقساطی، فروشنده هیچ مسئولیتی در قبال فعالیت‌های اقتصادی خریدار ندارد. خریدار چه توانایی استفاده از کالاهای خریداری شده را داشته یا نداشته باشد، بتواند سود انتظاری خود را از فعالیت مذکور تحصیل کند یا نه، معامله از ناحیه فروشنده واقعی و تمام شده است. این وضعیت در اجاره، جعاله و تنزیل نیز با قدری تفاوت وجود دارد.

۲. رابطه بدهکار و بستانکار: بعد از پایان معاهدات مبادله‌ای، رابطه حقوقی متعاملین، رابطه بدهکار و بستانکار است و بعد از وفای به معاهده، این رابطه به پایان می‌رسد به طور مثال، بعد از تحقق فروش اقساطی و تحویل جنس به مشتری، فروشنده بستانکار و خریدار بدهکار می‌شود و با پرداخت قیمت کالا در سررسیدهای مقرر، رابطه مذکور منتفی می‌شود. همین مطلب با قدری تفاوت در سایر معاهدات مبادله‌ای نیز جریان دارد.

۳. قابلیت برای نرخ‌های ثابت و از قبل تعیین شده: معاملات مبادله‌ای قابلیت برنامه‌ریزی برای نسبت‌های سود ثابت و از قبل تعیین شده را دارد. به‌طور مثال، یک بنگاه اقتصادی تصمیم می‌گیرد کالاهای خود را در سال مالی خاصی با ده درصد سود بیشتر به صورت نسیه اقساطی به فروش برساند یا املاک خود را با مبلغ معین به صورت اجاره به شرط تملیک واگذار کند یا اسناد تجاری را بانرخ معین تنزیل نماید.

۴. عدم نیاز به نظارت و کنترل: لازمه منطقی ویژگی‌های فوق این است که بعد از پایان قرارداد مالی احتیاجی به نظارت و کنترل از طرف متعاقدین بر فعالیت‌های اقتصادی همدیگر نباشد، چرا که نه تحولات اقتصادی کل جامعه و نه تدابیر مدیریتی بنگاه مربوط هیچ تاثیری در مبالغ قرارداد ندارد.

۲-۲- معاهدات مشارکتی

معاهدات مالی مشارکتی به آن نوع قراردادهای مالی گفته می‌شود که طرفین قرارداد در اصل مالکیت و سود و زیان یک فعالیت اقتصادی و یا درخصوص سود و زیان فعالیت اقتصادی با هم شریک می‌شوند. عقود چون مشارکت مدنی، مشارکت حقوقی، مضاربه، مزارعه و مساقات از این نوع می‌باشد. این عقود نیز ویژگی‌هایی دارد.

ویژگی‌های معاهدات مشارکتی

۱. مستمر بودن قرارداد: معاهدات مشارکتی بر خلاف معاهدات مبادله‌ای، ماهیتی استمراری دارد و تا پایان فعالیت اقتصادی و سررسید معاهده، قرارداد استمرار دارد، به‌طور مثال، وقتی چند نفر جمع شده و از طریق مشارکت مدنی، سرمایه فعالیت اقتصادی را تامین می‌کنند تا زمانی که فعالیت مذکور ادامه دارد و شرکت منحل نشده، قرارداد استمرار دارد. همین وضعیت در سایر معاهدات مشارکتی نیز هست.

۲. مشارکت در نتایج سود و زیان: در معاهدات مشارکتی، طرفین یا اطراف قرارداد (شرکاء) ملتزم به تمام حوادث و پی‌آمدهای مثبت و منفی فعالیت اقتصادی هستند. اگر نتیجه فعالیت سود سرشار بود برای همه توزیع می‌شود و اگر ضرر بود برای همه است و اگر هیچ چیز نبود نتیجه متوجه همه است.

۳. متغیر بودن سود: مقدار سود صاحبان شرکت، تحت تاثیر متغیرهای اقتصادی کل جامعه و متغیرهای تاثیرگذار بر خصوص بنگاه مربوطه است، در نتیجه، در ابتدای سال مالی گرچه می‌توان با توجه به پارامترهای مختلف دامنه سود انتظاری را پیش‌بینی کرد، اما سود تحقق یافته در پایان دوره مالی مشخص می‌شود.

۴. نیاز به نظارت و کنترل: نتیجه منطقی ویژگی‌های فوق این است که شرکا و صاحبان فعالیت اقتصادی برای استیفای کامل حقوق خود، به صورت پیوسته و مستمر جریان هزینه‌ها و درآمدها را نظارت و کنترل کنند. چون احتمال انواع اشتباهات مالی و خیانت وجود دارد.

اهداف، انگیزه‌ها و روحیات مشتریان بانک

بانک‌ها با دو گروه عمده از مردم به نام صاحبان سپرده و متقاضیان تسهیلات در ارتباطند و این افراد اهداف، انگیزه‌ها و روحیات مختلفی دارند. یک نظام بانکی بایستی با طراحی انواع سپرده‌ها و شیوه‌های اعطای تسهیلات بتواند از یک سو تمام پس‌اندازها و وجوه مازاد مردم را جمع‌آوری کند و از سوی دیگر بتواند به تمام نیازهای متقاضیان تسهیلات پاسخ مثبت دهد. بنابراین، لازم است اهداف، انگیزه‌ها و روحیات سپرده‌گذاران و گیرندگان تسهیلات شناسایی شود.

۱. اهداف و انگیزه‌های سپرده‌گذاران

در کشورهای اسلامی، مردم و مؤسسات حقیقی و حقوقی با اهداف و انگیزه‌های گوناگونی در بانک‌ها سپرده‌گذاری می‌کنند که مهمترین آنها عبارتند از:

الف: حفظ و نگهداری وجوه: برخی از مردم وجوه مازاد خود را در بانک‌ها سپرده‌گذاری می‌کنند تا در محل مطمئنی حفظ شود و در مصارف آتی و غیرمترقبه از آن‌ها استفاده شود.

ب: تسهیل در مبادلات پولی: گروهی از مردم برای استفاده از خدمات بانکی در نقل و انتقال وجوه، سپرده‌گذاری می‌کنند.

ج: کسب سود: برخی از مردم به دلایل گوناگون نمی‌خواهند یا نمی‌توانند وجوه مازاد خود را سرمایه‌گذاری مستقیم کنند. در نتیجه، با هدف کسب سود سپرده‌گذاری می‌کنند.

د: مشارکت در اعطای قرض الحسنه: برخی از مردم به ویژه مسلمانان، در سایه تشویق‌های دینی دوست دارند بخشی از وجوه مازادشان را قرض‌الحسنه دهند لکن نمی‌خواهند یا نمی‌توانند به صورت مستقیم عمل کنند و ترجیح می‌دهند این امر مهم را از طریق مؤسسات معتبری چون بانک‌ها انجام دهند.

هـ: کمک به عمران و آبادانی کشور: مردم فهیم و اندیشمند هر کشوری علاقه دارند وجوه مازاد خود را در اختیار بانک‌ها بگذارند تا از طریق دستان توانمند به جریان افتد و زمینه رشد و توسعه کشور فراهم آید.

روشن است که غالب اهداف فوق قابل جمع باهم می‌باشد. تنها هدف، مشارکت در اعطای قرض‌الحسنه است که تنها با هدف کسب سود سازگار نیست و سپرده‌گذار بایستی یکی از آن دو را با اهداف دیگر انتخاب کند.

۲. روحیات سپرده‌گذاران

به طور معمول آن گروه از سپرده‌گذاران بانک که با هدف کسب سود سپرده‌گذاری می‌کنند از جهت روحیه به سه گروه تقسیم می‌شوند. گروه نخست افراد کاملاً ریسک‌گریز هستند و دوست دارند بانک سود مشخص و از قبل تعیین شده‌ای را برای آنان بپردازد. گروه دوم افراد کاملاً ریسک‌پذیر هستند. و حاضرند به خاطر سود انتظاری بالاتر درجاتی از ریسک و مخاطره را بپذیرند و بالاخره گروه سوم افراد متعارف و معمول هستند که تغییرات سود را تا حدی می‌پذیرند و تا حدودی ریسک را قبول دارند، لکن نباید میزان آن از اندازه مشخصی تجاوز کند. به طور مثال، اگر بانک اعلان کند برای سپرده‌های خاصی ± 1 درصد سود می‌دهد تحمل می‌کند اما اگر این نرخ به ± 3 برسد ترجیح می‌دهد با آن بانک تسویه حساب کند.

۳. اهداف و روحیات گیرندگان تسهیلات

متقاضیان تسهیلات بانکی به دو گروه عمده تقسیم می‌شوند. گروه نخست متقاضیان تسهیلات برای تامین مایحتاج مصرفی چون خرید کالاهای اساسی هستند. این گروه ترجیح می‌دهند با نرخ‌های ثابت و از قبل تعیین شده معامله کنند تا بتوانند نسبت به بازپرداخت اقساط ماهیانه از محل درآمدشان برنامه‌ریزی کنند. گروه دوم سرمایه‌گذاران اقتصادی هستند که برای تامین یا تکمیل سرمایه بنگاه اقتصادی تقاضای تسهیلات می‌کنند. این گروه از مشتریان از جهت روحیه به سه دسته تقسیم می‌شوند. دسته اول افراد ریسک‌پذیرند که ترجیح می‌دهند خود عهده‌دار تمامی مخاطرات بنگاه اقتصادی باشند و کسی را به عنوان شریک قبول نمی‌کنند و ترجیح می‌دهند با بانک‌هایی کار کنند که با قراردادهای مبادله‌ای و با نرخ‌های ثابت و از قبل تعیین شده، تسهیلات

می‌دهند. دسته دوم افراد ریسک‌گریزند و ترجیح می‌دهند تا جایی که می‌توانند مخاطرات سرمایه‌گذاری و فعالیت اقتصادی را به دیگران منتقل کنند. در نتیجه، در تامین سرمایه نقدی نیز سراغ مؤسساتی می‌روند که در ریسک‌بناگاه مشارکت کنند. دسته سوم افراد متعارف و معمولی هستند و ترجیح خاصی ندارند و متناسب با شرایط روز و مصالح‌بناگاه تصمیم می‌گیرند و معمولاً ترکیبی از دو نوع بدهی را دارند. بخشی از سرمایه مورد نیازشان را از مؤسسات مشارکتی و بخشی دیگر را از طریق بانک‌ها و مؤسسات مالی با سود ثابت تهیه می‌کنند.

نقد و بررسی بانکداری بدون ربا در ایران

تجزیه و تحلیل قانون و عملکرد بانکداری بدون ربا در ایران نیاز به بحث طولانی دارد. در این مقاله برای رسیدن به الگوی پیشنهادی، شیوه‌های تجهیز و تخصیص منابع را با توجه به اهداف، انگیزه‌ها و روحیات مشتریان بانک نقد و بررسی می‌کنیم.

۱. شیوه‌های تجهیز منابع

مطابق مواد سه تا شش قانون عملیات بانکداری بدون ربا سه نوع سپرده قرض‌الحسنه جاری، قرض‌الحسنه پس‌انداز و سپرده سرمایه‌گذاری مدت‌دار برای بانک‌ها تعریف شده که هر سه با توجه به مطالب پیش گفته قابل نقد است.

۱-۱- سپرده قرض‌الحسنه جاری

از آنجا که انگیزه سپرده‌گذاران این حساب، حفظ و نگهداری وجوه و تسهیل در مبادلات پولی از طریق خدمات بانکی است، به کارگیری واژه «قرض‌الحسنه» درست نیست. گویا اطلاق این واژه بر این حساب‌ها از این پندار سرچشمه می‌گیرد که هر قرض بدون بهره‌ای قرض‌الحسنه است، در حالی که این درست نیست. مطابق مضمون آیات و روایات، قرض‌الحسنه هنگامی معنا می‌یابد که

قرض‌دهنده برای کسب پاداش معنوی به فرد نیازمندی قرض بدون بهره می‌دهد؛ بنابراین، اگر قرض‌دهنده با اغراض دیگری چون حفظ پول، تسهیل در معاملات، نقل و انتقال وجوه و... مبلغی را به بانک یا غیر آن بسپارد، اگر چه قرض بدون بهره و از نظر اسلام مجاز و مشروع است، بر آن عنوان «قرض‌الحسنه» صدق نمی‌کند و بیشتر سپرده‌گذاران حساب جاری با چنین اغراضی سرمایه‌های نقدی خود را به بانک‌ها می‌سپارند.

۱-۲- سپرده قرض‌الحسنه پس انداز

حساب‌های پس‌انداز، از سپرده‌های رایج نظام‌های بانکی است، و ویژگی آن این است که اشخاص وجوه مازاد خود را به چنین حسابی واریز کرده، در قبال آن دفترچه پس‌انداز می‌گیرند تا هنگام نیاز، دریافت کنند. در بانک‌های سنتی به طور عموم به آنها بهره تعلق می‌گیرد. در بانکداری بدون ربا، پرداخت بهره ممنوع است؛ اما برای تشویق سپرده‌گذاران، جوایزی در نظر می‌گیرند. این جوایز از طریق قرعه، بین صاحبان حساب توزیع می‌شود. از آن جا که گروهی از صاحبان این نوع سپرده‌ها، افزون بر حفظ و نگهداری وجوه، قصد کمک به اعطای قرض‌الحسنه و شرکت در ثواب معنوی دارند، اطلاق سپرده قرض‌الحسنه بر این بخش از حساب‌ها به جا است. اما گروهی دیگر از مردم قصد دارند افزون بر حفظ و نگهداری پول، درآمدی نیز از طریق سپرده‌هایشان داشته باشند؛ در نتیجه، بانکداری بدون ربا در پوشش دادن نیاز این گروه در مقایسه با بانکداری سنتی، کم دارد و مسئله اعطای جوایز اولاً به جهت تصادفی بودن نمی‌تواند در همگان انگیزه پدید آورد و ثانیاً هزینه‌های تبلیغاتی سنگینی را نیز بر بانک تحمیل می‌کند.

۱-۳- سپرده سرمایه‌گذاری مدت‌دار

مطابق قانون، بانک‌ها، وجوه سپرده‌های سرمایه‌گذاری مدت‌دار در قالب حقوقی عقد وکالت را تحویل گرفته، به عنوان وکیل سپرده‌گذاران، در امور

مشارکت، مضاربه، اجاره به شرط تملیک، معاملات اقساطی، مزارعه، مساقات، سرمایه‌گذاری مستقیم، معاملات سلف و جعاله و تنزیل (خرید دین) به کار می‌گیرند. بانک‌ها اصل سپرده‌ها را تعهد یا بیمه می‌کنند و منافع حاصل از عملیات مذکور را طبق قرارداد مناسب با مدت و مبلغ سپرده با رعایت سهم منابع بانک پس از کسر هزینه‌ها و حق‌الوکاله بین صاحبان سپرده تقسیم می‌نمایند.

چنان که از ماهیت عملیات پیدا است سود بانک و به تبع آن سود سپرده‌گذاران به سود حاصل از معاملات پیشگفته بستگی کامل دارد و سود برخی از آن معاملات چون مشارکت، مضاربه، مزارعه و مساقات در پایان دوره مالی مشخص می‌شود و از قبل قابل تعیین نیست، در نتیجه، سود کل بانک از قبل قابل تعیین نبوده به سود بنگاه‌های اقتصادی بستگی خواهد داشت؛ بنابراین، سپرده سرمایه‌گذاری مدت‌دار در بانکداری بدون ربا بر فرض که بتواند نظر افراد ریسک‌پذیر جامعه را جلب کند، برای آن گروه از سپرده‌گذاران که ریسک‌گریز و در پی کسب درآمد ثابت برای سرمایه نقدی خود هستند، راهکاری ندارد.

نتیجه کلی اینکه در بانکداری بدون ربا برای آن گروه از سپرده‌گذارانی که می‌خواهند از طریق حساب پس‌انداز و سپرده مدت‌دار درآمدی ثابت داشته باشند، راه کاری نیست و سپرده‌ای تعریف نشده است.

شیوه‌های تخصیص منابع

مطابق قانون عملیات بانکداری بدون ربا و آیین‌نامه‌های اجرایی بانک‌ها می‌توانند وجوه حاصل از انواع سپرده‌های بانکی را از طریق شیوه‌های دوازده‌گانه سرمایه‌گذاری مستقیم، مشارکت مدنی، مشارکت حقوقی، مضاربه، مزارعه، مساقات، فروش اقساطی، سلف، اجاره به شرط تملیک، جعاله، خرید دین و قرض‌الحسنه به کار گیرند.

توجه به ماهیت فقهی و اقتصادی شیوه‌های مذکور نشان می‌دهد که از طریق این شیوه می‌توان نظر همه متقاضیان تسهیلات بانکی را با تمامی اهداف و انگیزه‌ها و روحیات تأمین نمود. متقاضیان تسهیلات مصرفی و سرمایه‌گذاری ریسک‌پذیر می‌توانند از شیوه‌های فروش اقساطی، اجاره به شرط تملیک، سلف، جعاله، خرید دین و قرض‌الحسنه استفاده کنند که این‌ها متقاضیان تسهیلات سرمایه‌گذاری معمولی و ریسک‌گریز می‌توانند از طریق سایر شیوه‌ها تقاضای تسهیلات کنند.

در مقام عمل، در بیست سال گذشته به جهت دلایلی چون نبود ساختار مناسب سازمانی، تعدد بیش از حد شیوه‌های اعطای تسهیلات برای همه بانک‌ها و شعب، نبود سیستم نظارتی مناسب، عدم رعایت تخصص در فعالیت‌های بانکی و نبود آموزش مناسب، اتفاقات زیر در اعطای تسهیلات رخ داده است.

الف. رشد کمی عقود با بازدهی ثابت: مطالعه عملکرد سیستم بانکی نشان می‌دهد که به طور پیوسته سهم عقود با بازدهی ثابت (فروش اقساطی، اجاره به شرط تملیک، سلف و جعاله) افزایش یافته است. بطوری که امروزه نزدیک به ۷۰ درصد تسهیلات اعطایی بانک‌ها از طریق این شیوه‌هاست.

ب: تغییر ماهیت عقود مشارکتی، مطالعه نوع قراردادهای مشارکت مدنی و مضاربه نشان می‌دهد که در این قراردادها توجه چندانی به سودهای واقعی و تحقق یافته فعالیت‌های اقتصادی نمی‌شود. بلکه بانک با احتساب سود انتظاری (که معمولاً از طرف شورای پول و اعتبار اعلان می‌شود) به عنوان سود تحقق یافته، قراردادها را تنظیم و از مشتری مطالبه می‌کند.

نتیجه این‌که سیستم بانکی در عمل، تنها توانسته تقاضای آن دسته از مشتریان را که دنبال تسهیلات با سود ثابت هستند برآورده کند و راهکاری بر

آن دسته از متقاضیان تسهیلات که به دنبال شریک واقعی برای بنگاه اقتصادی خود هستند، ارائه نمی‌کند.

الگوی پیشنهادی

حال، با بهره‌گیری از تجربیات چند ساله صنعت بانکداری و تجربه بیست‌ساله نظام بانکی کشور و تجربیات بانک‌های اسلامی سایر کشورها، چهار نوع بانک به نام‌های بانک‌های قرض‌الحسنه، بانک‌های مبادله‌ای (با سود ثابت)، بانک‌های مشارکتی (با سود متغیر) و بانک‌های جامع پیشنهاد می‌شود. بانک‌های نوع اول تا سوم در عین حال که هر یک، نیازهای خاصی را با بهره‌گیری از شیوه‌های خاصی برآورده می‌کنند در مجموع مکمل هم بوده نظام پولی و بانکی کاملی را شکل می‌دهند، کما اینکه بانک‌های جامع به تنهایی سیستم کاملی برای پاسخ‌گویی به همه انواع فعالیت‌های پولی و بانکی است.

قبل از تشریح عملیات هر یک از بانک‌ها تذکر دو نکته ضروری است.

۱. هدف از تشریح عملیات انواع بانکها، ارائه شرح اجمالی از فعالیت‌هاست و گرنه توضیح کامل هر یک و بیان مبانی فقهی و اقتصادی آنها نیازمند تحقیق مفصل است.

۲. انواع چهارگانه بانک‌ها که در الگوی پیشنهادی آمده با توجه به شرایط فعلی اقتصاد ایران است که از یک سو مؤسسات مالی خیریه و بازار سرمایه به روز و فعالی وجود ندارد و از سوی دیگر بانک به عنوان یک نهاد جاافتاده و قابل اعتماد برای مردم است، احتمال می‌رود با گسترش بازارهای مالی و مؤسسات مالی خیریه به تدریج بانک‌های قرض‌الحسنه به مؤسسات گسترده خیریه و عام‌المنفعه و بانک‌های مشارکتی به مؤسسات مالی گسترده بازار سرمایه تبدیل شوند و فعالیت بانک‌ها در نوع دوم یعنی بانک‌های مبادله‌ای متمرکز گردد.

۱. بانک‌های قرض الحسنه

این بانک‌ها چنان‌که از اسمشان پیدا است براساس قرارداد قرض‌الحسنه که مورد ترغیب و تشویق جدی اسلام است، فعالیت می‌کنند و عملیات ساده و روانی خواهند داشت.

۱-۱- تجهیز منابع

سپرده‌گذاران این بانک‌ها از مردم مسلمان است که به قصد مشارکت در ثواب معنوی اعطای قرض‌الحسنه در بانک‌های مذکور سپرده‌گذاری می‌کنند. این بانک‌ها دو نوع حساب سپرده خواهند داشت:

الف. سپرده جاری قرض‌الحسنه، این حساب به مشتریانی اختصاص دارد که قصد دارند علاوه بر استفاده از خدمات حساب جاری، مانده سپرده جاری‌شان در امور خیر و رفع مشکل مالی نیازمندان به صورت قرض‌الحسنه به کار گرفته شود.

ب. سپرده پس‌انداز قرض‌الحسنه، این حساب به مشتریانی اختصاص دارد که قصد دارند که علاوه بر حفظ و نگهداری وجوهشان در یک مؤسسه مطمئن، مانده پس‌اندازشان در امور خیر و رفع مشکل مالی نیازمندان به صورت قرض‌الحسنه به کار گرفته شود.

بانک‌های قرض‌الحسنه با افتتاح حساب‌های مذکور، سپرده مشتریان را به عنوان قرض بدون بهره تحویل می‌گیرند. متعهد می‌شوند عندالمطالبه، کل یا بخشی از موجودی حساب را به صاحبان آنها برگردانند، به این حساب‌ها سود و بهره‌ای پرداخت نمی‌شود و در واقع، صاحبان حساب، ارزش زمانی پولشان را به نیازمندان می‌بخشند و در مقابل، ثواب اخروی قرض‌الحسنه را بدست می‌آورند.

۲-۱- تخصیص منابع

بانک‌های قرض‌الحسنه، منابع حاصل از سپرده‌های جاری و پس‌انداز قرض‌الحسنه را پس از کسر ذخایر قانونی و احتیاطی، به صورت قرارداد قرض‌الحسنه در اختیار نیازمندان قرار می‌دهند و به صورت اقساط ماهیانه، آنها را بازپس می‌گیرند. بانک‌های قرض‌الحسنه برای تامین هزینه‌های جاری می‌توانند کل هزینه‌های اجرای عملیات قرض‌الحسنه را محاسبه کرده به تناسب مبالغ تسهیلات، کارمزد دریافت کنند.

تخصیص منابع			تجهیز منابع		
سود	رابطه حقوقی	نوع تسهیلات	سود	رابطه حقوقی	نوع سپرده
کارمزد واقعی عملیات	قرض‌الحسنه	وام	صفر	قرض‌الحسنه	۱. سپرده جای
			صفر	قرض‌الحسنه	۲. سپرده پس‌انداز

چند تذکر مهم در مورد بانک‌های قرض‌الحسنه

۱. امروزه مؤسسات و صندوق‌های زیادی به اسم قرض‌الحسنه فعالیت می‌کنند. لکن به دلایل مختلف کمیت و کیفیت فعالیت آنها قابل نظارت و کنترل نیست. حال، وقت آن رسیده دولت جمهوری اسلامی ایران به عنوان یک حکومت اسلامی برای حمایت و توسعه صحیح نهاد مقدس قرض‌الحسنه اقدام کند و این صندوق‌ها و مؤسسات پراکنده در قالب سازمان مستقل و تعریف‌شده‌ای به صورت قانونمند اداره کند و با توجه به خصلت پول‌آفرینی چنین مؤسساتی بهترین شکل سازمان آنها قرار گرفتن در قالب نظام بانکی با نظارت رسمی بانک مرکزی است.

۲. با گشایش چنین بانک‌هایی، خیلی از مؤسسات دولتی و خصوصی که به صورت‌های مختلف به اعضا و مراجعه‌کنندگان خود وام قرض‌الحسنه می‌دهند. وجوهشان را به این بانک‌ها منتقل کرده افراد مورد نظرشان را برای گرفتن وام قرض‌الحسنه معرفی می‌کنند، کما اینکه دولت می‌تواند با انتقال وجوهی که برای قسره‌های آسیب‌پذیر و حوادث غیرمترقبه در نظر می‌گیرد، فعالیت‌های خیرخواهانه خود را در قالب این بانک‌ها برنامه‌ریزی کند.

۳. برای تشویق سپرده گذاران می‌توان علاوه بر ارائه رایگان خدمات حساب‌های جاری و پس‌انداز، امتیازهای زیر را در نظر گرفت:
الف. اولویت در استفاده از وام‌های قرض‌الحسنه بانک در مواقع نیاز متناسب با عملکرد حساب؛

ب. معرفی افراد نیازمند به بانک برای گرفتن وام قرض‌الحسنه متناسب با عملکرد حساب؛

ج. برخورداری از جوایز معنوی چون سفرهای زیارتی که به صورت قرعه‌کشی برای سپرده‌گذاران تعلق می‌گیرد؛

۴. جوایزی که این بانک‌ها برای سپرده‌گذاران در نظر می‌گیرند بایستی اولاً جوایز معنوی باشد تا نیت ثواب اعطای قرض‌الحسنه و انگیزه‌های معنوی جامعه را از بین نبرد. ثانیاً، این جوایز از محل کارمزد وام‌های قرض‌الحسنه نباشد. چون از یک سو موجب بالارفتن هزینه کارمزد می‌شود و از سوی دیگر شبهه شرعی پیدا می‌کند. بهترین منبع برای تامین این جوایز دولت و مؤسسات خیریه چون کمیته امداد، سازمان بهزیستی است چون هر چه حجم سپرده‌ها افزایش یابد منابع بانک در تامین نیازمندان جامعه بیشتر شده، مسئولیت دولت و مؤسسات مذکور در قبال قشرهای محروم کم می‌شود.

۲. بانک‌های مبادله‌ای (با سود ثابت)

این بانک‌ها چه در طرف جذب سپرده‌ها و چه در طرف اعطای تسهیلات به گونه‌ای عمل می‌کنند که از گیرندگان تسهیلات بانکی سودی ثابت و از قبل تعیین شده می‌گیرند و به صاحبان سپرده (غیردبذاری) سودی ثابت و از قبل تعیین شده می‌پردازند. برای رسیدن به این هدف لازم است اولاً روابط شرعی تعریف شود که بانک بتواند براساس آن روابط جذب سپرده و اعطای تسهیلات با سود ثابت نماید. ثانیاً، با تدابیر فنی به گونه‌ای رفتار کند که بتواند رقم‌های اعلام شده را تحقق بخشد.

۲-۱- تجهیز منابع

این بانک‌ها دارای سه نوع حساب سپرده به شرح زیر خواهند بود:

الف. سپرده جاری

این حساب از جهت ماهیت حقوقی و روش کار، همانند سپرده جاری در بانک‌های سنتی خواهد بود و همانند آنها، خدمات حساب جاری را در اختیار صاحبان حساب می‌گذارد. بدین ترتیب که اشخاص و مؤسسات، با افتتاح حساب از طریق دسته چکی که از بانک می‌گیرند، از موجودی حساب خود طبق مقررات بانک استفاده می‌کنند.

استفاده از حساب جاری، افزون بر حفظ پول در بانک، سبب تسهیل پرداخت‌ها می‌شود و از آنجا که برای چنین حساب‌هایی بهره پرداخت نمی‌شود می‌توان از رابطه حقوقی قرض بدون بهره (نه قرض الحسنه) استفاده کرد و در این صورت، وجوه فراهم شده از ناحیه این حساب‌ها به مالکیت بانک درآمده، جزو منابع بانک خواهد بود و بانک‌ها می‌توانند با رعایت ذخایر قانونی و احتیاطی، از باقیمانده وجوه در اعطای تسهیلات کوتاه‌مدت استفاده کنند.

ب. سپرده پس‌انداز با سود ثابت

با استفاده از عقود شرعی می‌توان سپرده پس‌اندازی با سود مشخص و ثابتی طراحی و جایگزین سپرده پس‌انداز بانکداری سنتی کرد. برای این حساب، راه‌هایی قابل تصور است که یکی از آنها بدین قرار است:

افراد با مراجعه به بانک، وجوه مازاد بر نیاز خود را به صورت عقد وکالت در بانک سپرده‌گذاری می‌کنند و به بانک وکالت می‌دهند تا وجوه آنان را به همراه دیگر وجوه حاصل از سپرده پس‌انداز (به صورت مشاع) فقط از طریق عقود با بازده ثابت (فروش اقساطی، اجاره به شرط تملیک، سلف، جعاله و خرید دین) به جریان انداخته، سود مشخص و ثابتی را برای آنان به دست آورد.

بانک، هر ساله با مطالعه کشش و ظرفیت بازار، نرخ مشخصی را برای تسهیلات اعطایی از طریق معاملات نسبه، اجاره به شرط تملیک، سلف، جعاله و

خرید دین اعلام می‌کند؛ سپس با توجه به توان مدیریتی خود، چند درصد از آن نرخ کم کرده، مابقی را برای صاحبان سپرده اعلام می‌کند؛ در نتیجه، سپرده‌گذار به بانک وکالت می‌دهد تا سپرده او را از طریق معاملات مذکور به جریان انداخته، از سود حاصل، درصد مشخصی را به صاحب سپرده بپردازد و بقیه را به صورت حق‌الوکاله، بردارد؛ به‌طور مثال، بانک می‌بیند اگر نرخ اعطایی تسهیلات از طریق معاملات مذکور ۱۵ درصد باشد، با محاسبه نرخ ذخیره قانونی و ذخایر احتیاطی می‌تواند از کل منابع ۱۰ درصد سود به دست آورد. حال، با توجه به این رقم، ۳ درصد را حق‌الوکاله و پوشش هزینه‌های اتفاقی در نظر گرفته، اعلام می‌کند در سال ۱۳۸۲ برای سپرده‌های پس‌انداز، ۷ درصد سود می‌پردازد. سپرده‌گذار نیز با توجه به رقم اعلام شده و با توجه به ماهیت فقهی سپرده پس‌انداز، با افتتاح حساب، به بانک وکالت می‌دهد و جوه او را همراه دیگر وجوه در عقود مذکور به کار گرفته، ۷ درصد سود به او بپردازد و بقیه را به صورت حق‌الوکاله و هزینه‌های اتفاقی، بردارد.

ج. سپرده سرمایه‌گذاری با سود ثابت

برخی از مردم قصد دارند از طریق سپرده بانکی درآمد کسب کنند و به جهات روحیات خاص حاضر نیستند ریسک بپذیرند. در بانکداری سنتی، بانک‌ها با طراحی سپرده‌های مدت‌دار، به تقاضای این گروه از سپرده‌گذاران پاسخ می‌دهند؛ اما در بانکداری بدون ربای ایران، راه‌کاری برای این گروه ارائه نشده است. این جا نیز می‌توان همانند سپرده پس‌انداز با استفاده از عقود شرعی، راه‌کارهای مناسبی ارائه داد و آسان‌ترین و مشروع‌ترین راه‌کار، همان است که در سپرده پس‌انداز گذشت؛ یعنی افراد با مراجعه به بانک، بخشی از وجوه مازاد بر نیاز مصرفی خود را در اختیار بانک می‌گذارند و به بانک وکالت می‌دهند و جوه آنان را به همراه دیگر وجوه به دست آمده از این حساب به نحو مشاع، فقط از

طریق عقود با بازده ثابت (فروش اقساطی، اجاره به شرط تملیک، سلف، جعاله و فروش دین) به جریان انداخته، سود مشخص و ثابتی را نصیب سپرده‌گذاران کند.

اگر مثال سپرده پس‌انداز را برای سپرده سرمایه‌گذاری با بازده ثابت مطرح کنیم، بانک مشاهده می‌کند که اگر نرخ اعطای تسهیلات از طریق معاملات مذکور ۱۵ درصد باشد، با محاسبه نرخ ذخیره قانونی و احتیاطی که طبق قاعده در سپرده‌های سرمایه‌گذاری کم‌تر است می‌تواند ۱۲/۵ درصد سود در مقایسه با کل منابع به دست آورد. حال، اگر ۲/۵ درصد به صورت حق‌الوکاله و پوشش هزینه‌های اتفاقی در نظر بگیرد (از آن جا که این سپرده‌ها در مقایسه با سپرده‌های پس‌انداز ثبات بیشتری دارد، مراجعات مشتریان کم‌تر و مدیریت سپرده‌ها آسان‌تر است و طبق قاعده، حق‌الوکاله کمتری لازم دارد)، بانک اعلام می‌کند به طور مثال، در سال ۸۲ برای سپرده‌های سرمایه‌گذاری با سود ثابت، ۱۰ درصد سود می‌پردازد. سپرده‌گذار نیز با توجه به رقم مذکور و با توجه به ماهیت فقهی این سپرده، با افتتاح سپرده سرمایه‌گذاری با سود ثابت، به بانک وکالت می‌دهد تا سپرده او را همراه دیگر سپرده‌های این حساب، در عقود با بازده ثابت به کار گرفته، ۱۰ درصد سود به او بپردازد و بقیه را خود بانک به صورت حق‌الوکاله و هزینه‌های اتفاقی بردارد.

انواع سپرده‌های سرمایه‌گذاری با سود ثابت

در بانکداری سنتی به علل گوناگونی که توضیح آنها خواهد آمد، سپرده‌های مدت‌دار را به کوتاه‌مدت (یک‌ساله)، میان‌مدت (دو و سه ساله)، و بلند مدت (پنج‌ساله) تقسیم می‌کنند و برای آنها نرخ بهره‌های متفاوت در نظر می‌گیرند؛ یعنی هر چه سپرده، مدت‌دارتر باشد، نرخ بهره بیشتری به آن تعلق می‌گیرد. ما نیز می‌توانیم چنین روشی را اعمال کنیم. از آنجا که اولاً نرخ ذخیره قانونی و

احتیاطی این سپرده‌ها هر چه مدت‌دارتر می‌شود، کاهش می‌یابد، بانک به تناسب، سود بیشتری از ناحیه آن تحصیل می‌کند. ثانیاً، هر چه سپرده، مدت‌دارتر می‌شود، به جهت مراجعات کمتر سپرده‌گذار و قابلیت برنامه‌ریزی برای طرح‌های کلان، هزینه کمتری برای بانک خواهد داشت؛ در نتیجه، به حق‌الوکاله کمتری نیاز می‌یابد؛ پس به صورت منطقی و طبیعی، هر چه سپرده، مدت‌دارتر شود، سود ناخالص بیشتر و حق‌الوکاله کمتری خواهد داشت و بانک می‌تواند رقم بالاتری به سپرده‌گذار پردازد؛ به طور مثال، اگر فرض کنیم بانکی پس از کسر ذخایر قانونی و احتیاطی مانده خالص سپرده‌های پس‌انداز، سرمایه‌گذاری با سود ثابت یکساله، دوساله، سه ساله و پنج‌ساله را با نرخ ۱۵ درصدی به صورت فروش نسبه، اجاره به شرط تملیک، تنزیل، سلف و جعاله اعطای تسهیلات کند، با توجه به مفروضات پیشین، جدول زیر را می‌توان برای بانک به دست آورد.

جدول سود سپرده پس‌انداز و انواع سپرده‌های سرمایه‌گذاری با سود ثابت

نوع حساب	نرخ ذخیره قانونی	نرخ ذخیره احتیاطی	مانده خالص	سود حاصل در مقایسه با مانده خالص	سود حاصل در مقایسه با کل سپرده	حق‌الوکاله بانک	سود خالص سپرده‌گذار
سپرده پس‌انداز	٪۳۰	٪۴	٪۶۶	٪۱۵	٪۹/۹	٪۲/۹	٪۷
سپرده سرمایه‌گذاری یک ساله	٪۲۰	٪۳	٪۷۷	٪۱۵	٪۱۱/۵۵	٪۲/۵۵	٪۹
سپرده سرمایه‌گذاری دوساله	٪۱۵	٪۲	٪۸۳	٪۱۵	٪۱۲/۴۵	٪۲/۴۵	٪۱۰
سپرده سرمایه‌گذاری سه ساله	٪۱۰	٪۱	٪۸۹	٪۱۵	٪۱۳/۳۵	٪۲/۳۵	٪۱۱
سپرده سرمایه‌گذاری پنج ساله	٪۵	۰	٪۹۵	٪۱۵	٪۱۴/۲۵	٪۱/۷۵	٪۱۲/۵

توضیح چند اشکال و ابهام

در سپرده پس‌انداز با سود ثابت و سپرده سرمایه‌گذاری با سود ثابت، بانک اعلام می‌کند که به سپرده‌گذاران، سود مشخص و ثابتی می‌پردازد و این مطلب، دو پرسش مهم را پیش می‌آورد: اولاً، بانک از کجا به تحصیل و اعطای چنین سودی اطمینان می‌یابد؟ ممکن است بانک به علل گوناگون از جمله ناتوانی در اصل اعطای تسهیلات، و ناتوانی در وصول مطالبات نتواند به چنین رقمی دست یابد. ثانیاً، آیا اعلام پرداخت سود ثابت بر این سپرده‌ها ممنوعیت شرعی ندارد؟ در این بخش از مقاله، این دو پرسش را تحت عنوان «امکان پرداخت سود ثابت و مشروعیت اعلان سود ثابت» بررسی می‌کنیم:

امکان پرداخت سود ثابت

مشکل و دغدغه امکان تحصیل سود ثابت و معین و پرداخت آن (پس از کسر سود بانک) به سپرده‌گذاران، به الگوی پیشنهادی اختصاص ندارد؛ بلکه مشکل کل صنعت بانکداری به ویژه بانکداری سنتی است. بانکداری سنتی نیز براساس تجربیات و شناختی که از بازار دارد، بهره‌معینی را برای وام‌ها و اعتبارات بانکی در نظر می‌گیرد؛ سپس با کسر درصد معینی به صورت سود بانک، نرخ‌های ثابت و معینی را برای انواع سپرده‌ها اعلام می‌کند. طبیعی است که دغدغه عدم تحصیل سود برنامه‌ریزی شده به علل گوناگون از جمله عدم امکان اعطای تسهیلات مطابق برنامه پیش‌بینی شده و ناتوانی در تحصیل مطالبات، برای بانکداری سنتی نیز وجود دارد. در بانکداری سنتی، برای رفع این نگرانی و حصول اطمینان، شیوه‌های گوناگونی را اجرا می‌کنند که همه آن‌ها در الگوی پیشنهادی قابل اجرا است.

۱. کنترل سپرده‌ها به روش دستوری

اگر بانکی احساس کند منابع حاصل از کل سپرده‌ها یا سپرده خاصی از مقدار برنامه‌ریزی شده بالاتر رفته یا احساس کند در اعطای تسهیلات، توفیق کمتری

در برنامه دارد، به صورت آیین‌نامه‌ای به شعبه‌های خود دستور می‌دهد افتتاح حساب یا افزایش موجودی در کل سپرده‌ها یا سپرده خاصی را برای مدت زمان خاصی (تا اطلاع ثانوی) متوقف کنند.

۲. کنترل سپرده‌ها به روش تغییر در نرخ سود

اگر بانکی احساس کند به علت تغییرات بازار نمی‌تواند با درصد معینی که برنامه‌ریزی کرده بود، تسهیلات اعطا کند و مجبور است نرخ سود تسهیلات را کاهش دهد، هم‌زمان با اعلام کاهش نرخ سود تسهیلات، نرخ سود سپرده‌ها را نیز برای ماه‌های آینده کاهش می‌دهد و اعلام می‌دارد که به طور مثال، از اول ماه آینده، نرخ سود کل سپرده‌ها به اندازه یک یا چند درصد کاهش می‌یابد. به این ترتیب، از یک سو تقاضای تسهیلات را افزایش می‌دهد و از سوی دیگر حجم سپرده‌ها کاهش می‌یابد.

۳. کنترل ترکیب منابع به روش تغییر در نرخ‌های انواع سپرده‌ها

گاهی بانک‌ها احساس می‌کنند که حجم کل سپرده‌ها مناسب است؛ اما ترکیب آن‌ها مطابق برنامه پیش‌بینی شده نیست. در این موارد، از طریق تغییر درصد سود پرداختی به انواع سپرده‌ها، ترکیب مطلوب را به دست می‌آورند؛ به‌طور مثال، اگر بانک احساس کند هزینه سود پرداختی بالا است، در این صورت درصد سود سپرده پس‌انداز یا سپرده سرمایه‌گذاری یک ساله را قدری افزایش و درصد سود سپرده بلند مدت را کاهش می‌دهد؛ در نتیجه، بخشی از سپرده‌های بلندمدت، به سپرده کوتاه مدت یا سپرده پس‌انداز منتقل می‌شود و اگر بانکی به منابع با ثبات نیاز داشته باشد و بخواهد از حجم ذخایر احتیاطی بکاهد، برعکس روش پیشین، سود سپرده‌های پس‌انداز و کوتاه‌مدت را کاهش، و سود سپرده‌های بلندمدت را افزایش می‌دهد.

۴. کنترل وصول مطالبات

بانک‌ها برای اطمینان از وصول مطالبات، به شیوه‌های گوناگونی چون گرفتن وثیقه و ضمانت‌نامه‌های معتبر و گاه از طریق بیمه کردن موضوع تسهیلات اعطایی، مورد تخلف را کاهش داده و به صفر نزدیک کرده‌اند و همه این روش‌ها در الگوی پیشنهادی نیز قابل اجرا است.

نتیجه این که بانکداری مبادله‌ای همانند بانکداری سنتی می‌تواند با اعمال روش‌های پیشگفته، از یک طرف ناتوانی در اعطای تسهیلات، و از طرف دیگر، ناتوانی در وصول مطالبات را از بین برده، به سود برنامه‌ریزی شده نزدیک شود و اگر هم در برنامه، تخلفی باشد، چنان ناچیز خواهد بود که با انعطاف درصد حق‌الوکاله، قابل صرف‌نظر کردن است.

مشروعیت اعلام سود ثابت

پرسش دوم که شاید در جوامع اسلامی از پرسش اول مهم‌تر باشد، مشروعیت اعلام سود ثابت و معین برای سپرده‌ها از طرف بانک است. آیا تعریف ربا که عبارت از اشتراط سود (مازاد بر اصل سرمایه) در قرارداد قرض است، بر این کار، انطباق دارد؟ در پاسخ می‌گوییم:

اولاً، طبق تعریف فقیهان، ربا در دو صورت پیش می‌آید: یکی در پرداخت هر نوع زیاده (ثابت یا متغیر) بر اصل سرمایه در قرارداد قرض، و دوم وجوه زیاده عینی یا حکمی در خرید و فروش اجناس ربوی (اجناسی که با وزن و پیمانه خرید و فروش می‌شود و عوضین معامله از یک جنس است) و چنانکه در بیان ماهیت فقهی سپرده پس‌انداز و سپرده سرمایه‌گذاری با سود ثابت گذشت، این دو نوع سپرده، نه قرض است و نه خرید و فروش اجناس ربوی؛ بلکه طبق تعریف، رابطه سپرده‌گذار و بانک، رابطه وکالت است و همانند جایی است که موکل به وکیل خود می‌گوید: متاع مرا بفروش، فلان مبلغ را به من بده و بقیه را به صورت حق‌الوکاله برای خودت بردار. اگر وکیل، این‌گونه معامله کند و متاع

را بفروشد. طبق توافق، آن مبلغ را به صاحب متاع داده، بقیه را کم باشد یا زیاد، به صورت حق الزحمه و حق الوکاله خودش برمی‌دارد. بله، اگر وکیل نتواند کالا را بفروشد یا پس از فروش نتواند قیمت کالا را وصول کند، موکل، حق مطالبه، و وکیل، تعهد پرداخت مبلغ مذکور را نخواهد داشت؛ اما، با توجه به اصول کنترلی چهارگانه‌ای که در صنعت بانکداری توضیح دادیم، این حادثه (ناتوانی در به کارگیری سپرده و ناتوانی در وصول مطالبات بانکی) یا اصلا رخ نمی‌دهد یا در حد بسیار ناچیزی است که اثرش در تغییر حق الوکاله ظاهر می‌شود، نه در مبلغ و سود مورد توافق.

ثانیا، بین تعهد حقوقی و تضمین حقیقی فرق است و چیزی که ربا و حرام به شمار می‌رود، تعهد حقوقی است و آنچه در سپرده‌ها رخ می‌دهد، تضمین حقیقی است به این بیان که گاه شخص حقیقی یا حقوقی، از فرد یا موسسه‌ای مبلغی وجه نقد را گرفته، با قطع نظر از این که این مبلغ را راکد نگه دارد یا به کار گیرد، و با قطع نظر از این که محل مصرف آن مبلغ، هزینه مصرفی باشد یا فعالیت اقتصادی و با قطع نظر از اینکه فعالیت اقتصادی، سودی داشته باشد یا نه، اگر دارد، سودش قطعی و معین است یا احتمالی و نامعین، برگرداند. این تعهد حقوقی و ربا است و تعریف ربا بر آن صدق می‌کند؛ اگر طبق الگوی پیشنهادی، موسسه خاصی مثل بانک با توجه به تجربه چندین ساله، برنامه مشخصی برای به کارگیری سپرده‌ها در عقود معین با سود معینی، و راه کارهای علمی و عملی برای کنترل و هدایت آنها داشته باشد و برای وصول مطالبات، شیوه‌های متعدد و آزموده شده‌ای را به کار گیرد، اطمینان عقلایی می‌یابد که در پایان هر دوره مالی، چه اندازه سود خواهد داشت و اگر هم احتمال خطا می‌دهد، آن احتمال به اندازه‌ای است که به راحتی می‌تواند آن را در بخش

انعطاف‌پذیر فرآیند، یعنی حق‌الوکاله قرار دهد. این تضمین حقیقی است که به ربا ارتباطی نخواهد داشت.^۱

۲-۲- تخصیص منابع

بانک‌های مبادله‌ای منابع حاصل از سپرده‌های جاری، پس‌انداز و سرمایه‌گذاری با سود ثابت را پس از کسر ذخایر قانونی و احتیاطی از طریق عقود با بازدهی ثابت فروش اقساطی، فروش سلف، فروش دین (تنزیل)، اجاره به شرط تملیک و جعاله به متقاضیان، اعطای تسهیلات می‌کند. و چنان‌که گذشت سود حاصل از این مبادلات ثابت و از قبل قابل تعریف و برنامه‌ریزی است. در پایان هر دوره مالی، بانک سودهایی را که به صاحبان سپرده‌های پس‌انداز و سرمایه‌گذاری وعده داده بود می‌پردازد و مابقی را به عنوان حق‌الوکاله و سهم سودبانک از بابت منابع خود بانک و منابع مازاد سپرده‌های دیداری که براساس قرارداد قرض به مالکیت بانک درآمده است و سودشان متعلق به بانک خواهد بود برمی‌دارد.

فعالیت‌های بانک‌های مبادله‌ای

تخصیص منابع			تجهیز منابع		
سود	رابطه حقوقی	نوع تسهیلات	سود	رابطه حقوقی	نوع سپرده
ثابت	بیع	۱. فروش اقساطی	صفر	قرض بدون بهره	۱. سپرده جاری
ثابت	بیع	۲. فروش سلف	ثابت	وکالت عام	۲. سپرده پس‌انداز
ثابت	بیع	۳. فروش دین	ثابت	وکالت عام	۳. سپرده سرمایه‌گذاری
ثابت	بیع - اجاره	۴. اجاره به شرط تملیک			
ثابت	جعاله	۵. جعاله			

۱. برای توضیح بیشتر، ر.ک: سید محمود هاشمی: مجموعه مقالات دومین سمینار بانکداری اسلامی مؤسسه عالی بانکداری، ص ۶۹.

۳. بانک‌های مشارکتی (با سود متغیر)

این بانک‌ها در طرف تجهیز منابع به آن گروه از سپرده‌گذاران مربوط می‌شود که به سود ثابت قطعی راضی نبوده دنبال سود انتظاری بالاتری هستند و حاضرند برای بدست آوردن آن، درجاتی از ریسک و مخاطره را بپذیرند و در طرف اعطای تسهیلات به آن گروه از متقاضیان تسهیلات مربوط می‌شود که به دنبال شریک واقعی در تامین سرمایه مالی بنگاه اقتصادی هستند. براین اساس، بایستی روابط حقوقی مناسب برای تجهیز و تخصیص منابع این بانک‌ها طراحی شود.

۳-۱- تجهیز منابع

برای بانک‌های مشارکتی نیز می‌توان سه نوع سپرده به شرح زیر در نظر گرفت:

الف. سپرده جاری: این سپرده از جهت ماهیت حقوقی و شکل کار مانند سپرده جاری بانک‌های مبادله‌ای خواهد بود. سپرده‌گذار وجوه مازاد خود را در قالب عقد قرض بدون بهره به بانک تحویل می‌دهد و از خدمات حساب جاری استفاده می‌کند، وجوه سپرده‌گذاری شده به مالکیت بانک در می‌آید و بانک تعهد می‌کند عندالمطالبه کل یا بخشی از آن را به سپرده‌گذار برگرداند.

ب. سپرده پس‌انداز مشارکتی: این سپرده به آن گروه از مردم تعلق دارد که به هدف حفظ و نگهداری وجوه مازادشان به بانک مراجعه می‌کنند و در عین حال ترجیح می‌دهند نسبت به مانده پس‌اندازشان سود واقعی دریافت کنند. بانک، وجوه مازاد سپرده‌گذار را به عنوان عقد وکالت دریافت می‌کند و سپرده‌گذار، بانک را وکیل می‌کند که وجوه او را همراه با سایر منابع بانک از طریق عبود شرعی - که توضیح خواهیم داد - به جریان انداخته در پایان بعد از کسر بخشی

از سود - به‌طور مثال ۲۵٪ سود - به عنوان حق‌الوکاله، مابقی را به سپرده‌گذار بپردازد.

ج. سپرده سرمایه‌گذاری مشارکتی

پیش‌تر گذشت که گروهی از مردم، دارای روحیه ریسک‌پذیر بوده، حاضرند برای رسیدن به درآمدهای بالاتر، ریسک‌های بالاتری را بپذیرند و گروهی از مردم، روحیه معتدلی داشته، حاضرند برای کسب درآمد بیشتر، درجاتی از ریسک را تحمل کنند. بانکداری سنتی، راه کار مناسبی برای جذب سپرده‌های این افراد ندارد و در جوامع غربی، این افراد به سمت بازارهای سهام، شرکت‌های سرمایه‌گذاری و ... کشیده می‌شوند. این در حالی است که بانکداری مشارکتی، برای تقاضای این دو گروه، راه کارهای مناسب دارد. بانکداری مشارکتی، طبق قانون می‌تواند منابع خود را از طریق عقود مشارکتی (مشارکت مدنی، مشارکت حقوقی، مضاربه، سرمایه‌گذاری مستقیم) در فعالیت‌های سودآور اقتصادی سرمایه‌گذاری کند و در پایان دوره مالی، سود حاصل از طریق این عقود را بین منابع تقسیم کند. روشن است که سود حاصل از عقود مشارکتی به تحولات آینده اقتصاد و میزان توفیق بنگاه اقتصادی بستگی دارد؛ بانکداری مشارکتی می‌تواند برای تامین منابع این عقود، به راه‌اندازی سپرده سرمایه‌گذاری مشارکتی اقدام کند، به این بیان که سپرده‌گذار با افتتاح سپرده سرمایه‌گذاری مشارکتی به بانک وکالت می‌دهد تا سپرده او را به همراه دیگر سپرده‌های این حساب (به نحو مشاع) از طریق عقود مشارکتی به کار گرفته، سود حاصل از فعالیت را پس از کسر نسبتی از سود (به‌طور مثال ۱۰ درصد) به صورت حق‌الوکاله، به وی برگرداند.

انواع سپرده سرمایه‌گذاری مشارکتی

سپرده‌های سرمایه‌گذاری مشارکتی نیز همانند سپرده‌های سرمایه‌گذاری با سود ثابت، به سپرده‌های یک ساله، دو ساله، سه ساله، پنج ساله قابل تقسیم است. در سپرده سرمایه‌گذاری مشارکتی، حتی می‌توان برای افراد کاملاً ریسک‌پذیر، حساب ویژه‌ای افتتاح کرد و سپرده آنان را در طرح یا صنعتی خاص سرمایه‌گذاری کرد. در این سپرده‌ها نیز هرچه مدت سپرده‌گذاری طولانی‌تر باشد، به جهت ثبات بیشتر، به ذخیره قانونی و احتیاطی کمتری نیاز خواهد بود و به بانک امکان خواهد داد در طرح‌های بلند مدت‌تر که سودآوری بیشتری دارد، سرمایه‌گذاری کند؛ چنان‌که به جهت کاهش مراجعات سپرده‌گذار، هزینه‌های مربوط پایین است؛ در نتیجه، بانک می‌تواند نسبت‌های متفاوتی از حق‌الوکاله را برای انواع سپرده‌های مذکور در نظر بگیرد.

بانکی را فرض می‌کنیم که انواع سپرده‌های پس‌انداز و سرمایه‌گذاری مشارکتی یک ساله، دو ساله، سه ساله، پنج ساله دارد و به ترتیب ۲۵، ۱۸، ۱۶، ۱۴، ۱۰ درصد سود حاصله را به صورت حق‌الوکاله می‌گیرد. اگر این بانک پس از کسر ذخایر قانونی و احتیاطی حساب‌های مربوطه، مانده خالص را به جریان انداخته، از طریق عقود مشارکتی سرمایه‌گذاری کند و در پایان دوره مالی، ۱۸ درصد، سود متوسط در مقایسه با منابع به کار رفته به دست آورد می‌توان جدول سود انواع حساب‌های سپرده سرمایه‌گذاری با سود متغیر را به شرح ذیل به دست آورد.

جدول سود انواع سپرده‌های با بازده متغیر

سود خالص سپرده	حق‌الوکاله	سود در مقایسه با کل سپرده	سود حاصل در مقایسه با مانده خالص	مانده خالص	ذخیره احتیاطی	ذخیره قانونی	نوع حساب
٪۹	٪۳	٪۱۲	٪۱۸	٪۶۶	٪۴	٪۳۰	سپرده پس‌انداز مشارکتی
٪۱۱/۳۷	٪۲/۴۹	٪۱۳/۸۶	٪۱۸	٪۷۷	٪۳	٪۲۰	سپرده سرمایه‌گذاری یک ساله
٪۱۲/۵۵	٪۲/۳۹	٪۱۴/۹۴	٪۱۸	٪۸۳	٪۲	٪۱۵	سپرده سرمایه‌گذاری دوساله
٪۱۳/۷۸	٪۲/۲۴	٪۱۶/۰۲	٪۱۸	٪۸۹	٪۱	٪۱۰	سپرده سرمایه‌گذاری سه ساله
٪۱۵/۳۹	٪۱/۷۱	٪۱۷/۱	٪۱۸	٪۹۵	۰	٪۵	سپرده سرمایه‌گذاری پنج ساله

۳-۲- تخصیص منابع

بانک‌های مشارکتی منابع حاصل از سپرده‌های جاری، پس‌انداز و سرمایه‌گذاری مشارکتی را پس از کسر ذخایر قانونی و احتیاطی از طریق شیوه‌های سرمایه‌گذاری مستقیم، مشارکت حقوقی، مشارکت مدنی، مضاربه سرمایه‌گذاری می‌کنند و به متقاضیان، تسهیلات بانکی اعطا کرده و در واقع در فعالیت اقتصادی آنان شریک می‌شوند، البته، بانک‌های مشارکتی برای تامین همه نیازهای واحدهای اقتصادی لازم است در کنار شیوه‌های مشارکتی از عقد سلف و اجاره به شرط تملیک نیز استفاده کنند که بازدهی ثابت دارد. لکن، بخش عمده فعالیت‌ها از طریق شیوه‌های مشارکتی خواهد بود و در نتیجه، سود کل بانک و به تبع آن سود سپرده‌گذاران متغیر و متاثر از سود واقعی بنگاه‌های طرف قرارداد بانک و پروژه‌های سرمایه‌گذاری مستقیم خواهد بود.

فعالیت‌های بانک‌های مشارکتی

تخصیص منابع			تجهیز منابع		
سود	رابطه حقوقی	نوع تسهیلات	سود	رابطه حقوقی	نوع سپرده
واقعی	—	۱. سرمایه‌گذاری مستقیم	صفر	قرض بدون بهره	۱. سپرده جاری
واقعی	شرکت	۲. مشارکت حقوقی	متغیر	وکالت عام	۲. سپرده پس‌انداز
واقعی	شرکت	۳. مشارکت مدنی	متغیر	وکالت عام	۳. سپرده سرمایه‌گذاری
واقعی	مضاربه	۴. مضاربه			
ثابت	بیع	۵. فروش سلف			
ثابت	بیع - جعاله	۶. اجاره به شرط تملیک			

۴. بانک‌های جامع

این نوع بانکداری که تنها برای بانک‌های بسیار بزرگ دولتی تناسب دارد چه در طرف سپرده‌ها و چه در طرف اعطای تسهیلات، واجد همه انواع سپرده‌ها و شیوه‌های اعطای تسهیلات به شرح زیر می‌باشد:

۴-۱- تجهیز منابع

الف. سپرده جاری، ماهیت حقوقی این سپرده قرض بدون بهره است و به مالکیت بانک در می‌آید و بانک با کسر ذخایر قانونی و احتیاطی، می‌تواند از مانده این سپرده‌ها در اعطای تسهیلات کوتاه مدت استفاده کند.

ب. سپرده پس‌انداز قرض‌الحسنه، ماهیت حقوقی این سپرده قرض‌الحسنه است و بانک موظف است (برای تامین اهداف سپرده‌گذاران) بعد از کسر ذخایر احتیاطی و قانونی مانده این سپرده‌ها را تسهیلات قرض‌الحسنه اعطا کند.

ج. سپرده پس‌انداز مبادله‌ای (با سود ثابت)، ماهیت حقوقی این سپرده، وکالت است، سپرده‌گذار به بانک وکالت می‌دهد و وجه او را همراه سایر وجه این سپرده و سپرده‌های نوع «د» تنها از طریق عقود با بازدهی ثابت به کار گیرد و سود ثابتی به او بپردازد.

د. سپرده سرمایه‌گذاری مبادله‌ای (با سود ثابت)، ماهیت حقوقی و روش کار این سپرده مانند سپرده «ج» است.

هـ. سپرده سرمایه‌گذاری مشارکتی (با سود متغیر)، ماهیت حقوقی این سپرده وکالت است. سپرده‌گذار به بانک وکالت می‌دهد سپرده او را همراه با سایر سپرده‌های

سرمایه‌گذاری مشارکتی از طریق شیوه‌های مشارکتی و غیره اعطای تسهیلات کرده در پایان دوره مالی سود واقعی کسب کند.

۴-۲- تخصیص منابع

بانک‌های جامع می‌توانند منابع حاصل از سپرده‌ها را بعد از کسر ذخایر قانونی و احتیاطی با رعایت مختصات سپرده‌ها، از طریق شیوه‌های قرض‌الحسنه، فروش اقساطی، فروش سلف، فروش دین، اجاره به شرط تملیک، جعاله، مشارکت حقوقی، مشارکت مدنی، مضاربه اعطای تسهیلات کرده یا سرمایه‌گذاری مستقیم نمایند.

برای رعایت دقیق مختصات انواع سپرده‌ها، بانک‌های جامع بایستی ردیف مشخصی برای حساب‌های پس‌انداز قرض‌الحسنه داشته باشند تا منابع آن تنها به مصرف قرض‌الحسنه برسد، کما اینکه بایستی برای حساب‌های پس‌انداز مبادله‌ای و سرمایه‌گذاری مبادله‌ای، ردیف خاصی داشته باشند تا منابع آن دو، تنها برای اعطای تسهیلات از طریق عقود با بازدهی ثابت اختصاص یابد. بانک‌های جامع برای سهولت کار می‌توانند در شعبه‌های بزرگ از بخش‌های مستقل و جداگانه استفاده کنند، کما اینکه می‌توانند شعبه‌های کوچک اختصاصی تشکیل دهند. به‌طور مثال، اگر بانک جامعی در یک شهر، پنجاه شعبه دارد، می‌تواند تعدادی از شعبه‌ها را به فعالیت‌های قرض‌الحسنه و مبادله‌ای و تعدادی را به مشارکتی اختصاص دهد.

فعالیت‌های بانک‌های جامع

تخصیص منابع			تجهیز منابع		
سود	رابطه حقوقی	نوع تسهیلات	سود	رابطه حقوقی	نوع سپرده
کارمزد	قرض‌الحسنه	۱. قرض‌الحسنه	صفر	قرض بدون بهره	۱. سپرده جاری
ثابت	بیع	۲. فروش اقساطی	صفر	بهره	۲. سپرده پس‌انداز قرض‌الحسنه
ثابت	بیع	۳. فروش سلف	ثابت	قرض‌الحسنه	۳. سپرده پس‌انداز مبادله‌ای
ثابت	بیع	۴. فروش دین (تنزیل)	ثابت	وکالت عام	۴. سپرده سرمایه‌گذاری مبادله‌ای
ثابت	بیع - اجاره	۵. اجاره به شرط تملیک	متغیر	وکالت عام	۵. سپرده سرمایه‌گذاری مشارکتی
ثابت	جعاله	۶. جعاله		وکالت عام	
متغیر	شرکت	۷. مشارکت حقوقی			
متغیر	شرکت	۸. مشارکت مدنی			
متغیر	مضاربه	۹. مضاربه			
متغیر	—	۱۰. سرمایه‌گذاری مستقیم			

انتخاب بهینه نوع بانک

حال، سوال اساسی این است که هدف از ارائه پیشنهاد انواع بانک‌های بدون ربا چیست؟

تجربه بیست ساله بانکداری بدون ربا در ایران نشان می‌دهد که بانک‌ها در پیاده کردن حقیقی عملیات بانکداری بدون ربا مشکل جدی دارند و این مشکل از دو جهت عمده نشأت می‌گیرد. اولاً، تعدد و تنوع عقود بانکی به ویژه در ناحیه اعطای تسهیلات، باعث پیچیده و مبهم شدن عملیات می‌شود. ثانیاً، برخی از عقود بانکی چون مشارکت مدنی، مضاربه، جعاله اگر قرار باشد به‌طور واقعی اجرا شود، به کنترل و نظارت مستمر نیاز دارد و این از توان بانک‌ها خارج است. از طرف دیگر، توضیح دادیم که مشتریان بانک چه در جهت سپرده‌گذاران و چه در جهت متقاضیان تسهیلات، از روحيات مختلف برخوردارند و نظام بانکداری کنونی پاسخگوی همه مشتریان با همه روحيات نیست. بر این اساس، برای محدود کردن شیوه‌های عملیات اعطای تسهیلات، قابلیت دادن آنها برای کنترل و نظارت واقعی و پاسخ دادن به تنوع روحيات مشتریان، ضرورت دارد توسعه کمی و کیفی در نظام بانکی به وجود آید و برای استفاده بهینه، طبقه بندی زیر پیشنهاد می‌گردد:

۱. بانک‌های *قرض الحسنه*: چنان که از اسم این بانک‌ها پیداست، این بانک‌ها تناسب کامل با اهداف و روحيات خیرخواهانه و ایثارگرانه دارند و می‌توانند اسباب سودمندی برای گسترش نهاد مقدس *قرض الحسنه* و رفع مشکلات نیازمندان و ابزار مهمی برای کنترل و رفع فقر و ایجاد توازن اقتصادی باشند و جامعه را از دام گناه کبیره ربا و رباخواری نجات دهند.

۲. بانک‌های مبادله‌ای با سود ثابت: این نوع بانک‌ها بهترین الگو برای بانک‌های خصوصی تجاری هستند. بانک‌هایی که در ابتدای کار با دامنه‌ای محدود شروع به فعالیت می‌کنند و همه، اعم از مشتریان، صاحبان سهام بانک، بانک مرکزی ترجیح می‌دهند فعالیت‌های این بانک از ثبات و اطمینان قابل قبول برخوردار باشد. این نوع بانک‌ها برای بانک‌های دولتی تجاری که خیلی گسترده نیستند نیز الگوی مناسبی است. از جهت مشتریان نیز این نوع بانک‌ها برای سپرده‌گذاران ریسک‌گریز و متقاضیان تسهیلاتی که حاضر به قبول شریک نیستند مناسب است.

۳. بانک‌های مشارکتی با سود متغیر: این نوع بانک‌ها بهترین الگو برای بانک‌های تخصصی است. بانک‌هایی که در حوزه مشخصی چون مسکن، صنعت، کشاورزی، معدن، صادرات و واردات، بازرگانی، فعالیت می‌کنند. این بانک‌ها می‌توانند با استفاده از کارشناسان آشنای به بازار مربوطه و مسلط به عملیات بانکداری، در حوزه تخصصی خود اقدام به سرمایه‌گذاری مستقیم. مشارکت حقوقی، مشارکت مدنی، مضاربه کنند و طرح‌ها و پروژه‌های اقتصادی را از جهت توجیه اقتصادی و کنترل هزینه‌ها و درآمد نظارت نمایند و در مواقع نیاز از شیوه‌های مکمل فروش سلف و اجاره به شرط تملیک استفاده کنند.

از جهت مشتریان نیز این نوع بانک‌ها برای سپرده‌گذاران ریسک‌پذیر و متقاضیان تسهیلاتی که در جستجوی شریک برای فعالیت اقتصادی هستند مناسب است.

۴. بانک‌های جامع: این بانک‌ها در بردارنده همه انواع سپرده و همه انواع تسهیلات بانکی است. برای بانک‌های دولتی بزرگ چون بانک ملی ایران مناسب است که دارای دامنه فعالیت گسترده بوده و در همه زمینه‌ها فعالیت می‌کنند.

الحمد لله رب العالمین